

שאלת ההצלה בתקופת השואה על רקע 'שלילת הגולה' ביישוב הארץ-ישראלי

בשירו 'קריעת ביניים'¹ אומר אבא קובנר את הדברים הבאים:

'... ניצולי השואה הם, אמרתם,
יצאו פגומים בגוף
וברוח.
מה שעבר עליהם
צריך להיזהר. הם אמרו:
הגרוע ביותר חוזר.
לא כיבו את השריפה
לא הדליקו האור.
יום אחד, לעזאזל, ביום
בהיר אחד זה חייב להפסק!
אבל, היה להם ריח
כזה שחודר -
הכינים בגטו חדרו
מתחת לעור. סיפור הגטו הוא
לא חדר מתחת לעור
שלך. מתי, ידידי,
ביקרת לאחרונה אצל
בן דמותו של השואל
זה האחר
שבך, בשר מבשרך
החבול
לשאלו, אח שחור, וקפה הבוקר שלך
בריח העשן – מה טעמו?

---

1. סלון קטרינג, תל-אביב 1987, עמ' 73-74.

ועוד שאלה.
ועוד אחת
כי לא התשובות עיקר. רק
בשאלות מותר האדם. ולא לסכם,
רק לא לסכם
למען השם!

בדבריו הקצרים האלה הצביע קובנר אל לבה של השאלה שלפנינו: שלילת הגולה, שלפיה היו ניצולי השואה פגומים מלכתחילה, ובוודאי שהיו פגומים והיסטוריים עוד יותר אחרי המלחמה – חייבה להיזהר מהם, ולהינתק מהם, שמא יחדור סיפורם מתחת לעור, כמו הכינה בג'טו. ומצד שני – בשר מברשו של היישוב הם, וגם בשרו יצא חבול מן השואה. היחסים בין שני הצדדים מסובכים הם עד אין סיכום, ואין תשובה חותכת לשאלות.

הכותרת המוצעת בזה, 'שאלת ההצלה בתקופת השואה על רקע שלילת הגולה' ביישוב הארץ-ישראלי, מקפלת בתוכה בעייתיות זו, שהרי פירושה הוא שההצלה הייתה כרוכה או תלויה ב'שלילת הגולה', ועל כל פנים ששלילת הגולה הייתה הרקע והמניע להצלה או להימנעות ממנה. ואולם, נקודה ראשונה שיש לבחון בעניין היחס בין העלייה וההצלה ובין שתיהן לבין שלילת הגולה, היא דווקא הפער בין האידאולוגיה הציונית לבין חוסר היכולת לממש אותה, והצורך להשלים עם היש: כל ימיה ביקשה הציונות לטפח דמות אדם עמל ויוצר, מקריב את עצמו או לפחות עמל למען הכלל, ובעל ערכים הומניים-אוניברסליים; אדם שיעלה ארצה לא מתוך מצוקה כלכלית או פוגרומים, אלא מפני שזהו מימוש חזונו האישי והלאומי; ואפילו אם הגיע ארצה מטעמים כאלה – יהיה לו בסיס נפשי שיאפשר לו להפוך בארץ, בכוח אווירתה, לאדם חדש. ההנהגה הציונית בארץ ובעולם החופשי החליטה עוד לפני המלחמה, שעלייה והצלה תיקבענה לפי האידאולוגיה הציונית הזו, והיא תהיה קנה המידה היחיד. אך יש מיד לומר, שמחלקת העלייה של הסוכנות יכלה להכתיב רק למחלקת העלייה של המנדט רק מי יהיו חלק קטן מן העולים, הן מפני שה Schedule (הביטוי באותה תקופה ללוח זמנים) הידוע – מכסת הסרטיפיקטים התלת-חודשית, היה מצומצם מראשיתו, והן מפני שבתוכו היו קטגוריות, כמו בעלי הון, שלא היה לה פיקוח עליהן או יכולת להגיש במסגרתן רשימות משלה. הייתה כאן התמודדות בין אידאולוגיה לבין מציאות, ויש להמשיך ולבחון כיצד התפתח ניסיונה של הציונות לכפות את עצמה על הנסיבות בזמן המלחמה והשואה.

'שלילת הגולה' הייתה יסוד בחשיבה מהפכנית, שמטבעה מתנתקת ממקורותיה, ומציבה מולם בחירה מנוגדת: אדם חדש במציאות חדשה. נקודה שנייה שיש לבחון היא לפיכך, האם הרטוריקה הקיצונית והגורפת של הציונות, שתורגמה לפני המלחמה לקריטריונים ששימשו בסיס לבחירת הראויים לעלות, נשארה בתוקפה גם בתקופת השואה. כאן מן הראוי להדגיש, כי ההגדרה מי ראוי קיבלה במהלך השואה ממד נוסף: לא רק ציוני אלא ציוני לוחם ומורד, מי שהגיב בתגובה הנכונה בעיני היישוב, תגובה שאינה גלוית, פסיבית או מסורתית, כי-אם תגובה ציונית, שפירושה ומהותה הם לקיחת הגורל בידך. לא זה המקום לשאול כיצד עוותה כך דמותה של יהדות הגולה, כאילו מעולם לא התגוננה, או כיצד זה הובן בארץ שמרד הגטאות היה תוצאתו של חינוך ציוני בלבד, שעה שהשתתפו בו גם קומוניסטים ואנשי בונד והצטרפו אליו אנשים מכל דעה וזרם.²

השאלה השנייה שלפנינו היא: האם בזמן השואה המשיכה שלילת הגולה להוות שיקול, גם לאחר שלהי 1942, כשהתברר בארץ שמתנהלת באירופה השמדה שיטתית של היהדות באמצעים ובהיקף שלו נודעו כמותם; האם נשארה גם אז, כמו לפני המלחמה, השאלה 'מי ראוי?' כלום נותרו כללי מיון וזכאות? כלום נשאלה אז השאלה: האם אין להציל ולהעלות את מי שאינו ראוי למפעל הציוני גם כאשר ישנה אפשרות כזו? יש לומר מיד ששאלה כזו ובניסוח כזה, שיש בו משום שכר ועונש, לא עמדה מעולם על סדר יומה של ההנהגה בארץ: מעולם לא נאמר שיהודי גלותי ופסיבי אינו ראוי שיצילוהו או שישקיעו בו גם כאשר אפשר, כיוון שלא נחלץ ממהותו ומתכונותיו הגלותיות. השאלה ניצבה בניסוח אחר ובסימנו של מתח בין הרצון להציל לאפשרויות המוגבלות: מכיוון שהאפשרויות מוגבלות – את מי להציל? שאלה שלישית: האם היה לכל אורך תקופת השואה קשר הדוק בין עלייה להצלה, או שמא הביאה ההכרה באפשרויות המוגבלות להפרדה ביניהן, וההנהגה בארץ עסקה גם בעלייה כדרך להצלה, וגם בהצלה ללא קשר לעלייה. במקרה כזה, של הצלה למקומות שמחוצה לארץ-ישראל, שלילת הגולה לא הייתה אמורה להוות שיקול.

הדיון כאן אינו עוסק ביחסם של תושבי ארץ-ישראל כלפי אלה שנספו עד לתאריך בו מתחיל דיון זה בארץ, כלומר, בשלהי 1942, ובשאלה: מה יהיה היחס ליהודים אלה בעתיד? איך יוצגו במרקם הפוליטי הארץ-ישראלי? האם לגנות את מי שכביכול הלכו כצאן לטבח, ולהעלות על נס רק את אלה שהתקוממו והגשימו בכך את חינוכם הציוני? כלום שיפוט ערכי חפוז כזה לא

2. ראו דינה פורת, 'חלקם של הקומוניסטים היהודיים במחתרות ובמרידות בגטאות', בתוך: דפים לחקר השואה והמרד, כרך י"ב, (1995), עמ' 121-139. כן ראו הנ"ל, הנהגה במילכוד, תל-אביב 1986 (להלן: פורת, הנהגה במילכוד), פרק: את מי להציל? עמ' 450-461.

יניב תוצאות עקרות, חסרות כל ביסוס? ואמנם, כזו הייתה דעתם של שז"ר ('אנחנו כולנו משם באנו'), ישראל גלילי ('הגורל היהודי אחד הוא בכל אתר ואתר'), וברל כצנלסון ('כאשר עומדים אנשים לפני חייט טרף אין לתבוע מהם מרד'); כך ניתן להבין מדברי קובנר, ש'מי מת – פאר היהדות', ואת חשבון הנפש על מותם נעשה 'בקול דממה דקה, כי בינינו לבין טבוחינו הוא', לא בין היישוב לבנים, שהרי היישוב אינו מבין באמת מה אירע שם, 'והלואי ואת זאת לא תבינו', כפי שאמר באוקטובר 1945, בכנס הפלמ"ח.³

כאן ניצבת לדיון השאלה המעשית, לגבי החיים, ואחר כך לגבי הניצולים: האם שלילת הגולה שימשה השראה או בסיס למעשי הצלה, או להימנעות מהם? השאלה המעשית מה לעשות באותו רגע, משלהי 1942 והלאה, הועלתה מבחינה כרונולוגית במקביל לשאלה איך להתייחס לידיעות על צורת מותם של יהודים בהמוניהם. יש להדגיש זאת: לא התקיים בארץ מצב בו נערך דיון מוקדם בהליכתם של יהודים אל מותם, ובגמר הדיון הוסקו מסקנות או התקבלו החלטות איך לנהוג על סמך מסקנות אלה. ההתלבטויות בנוגע לעיצוב היחס ולקביעת הקו המעשי התקיימו בעת ובעונה אחת; למעשה לא התקיים שום דיון מסודר במוסדות היישוב בשתי השאלות במשך למעלה משנה מאז שעלו, אלא אישים ומנהיגים התבטאו לגביהן בהזדמנויות שונות.⁴

במאי 1942 דיווח אליהו דובקין בישיבת מרכז מפא"י על פגישתו עם פליטים ראשונים שהגיעו ארצה מטהרן, ובאוגוסט אותה שנה דיווח בישיבה של הנהלת הסוכנות על ביקורו שם. דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות, ידע ש'הצצה קלה בלבד' הציץ אל מעבר למסך החוצץ בין היישוב לבין יהדות הגולה, ובכל זאת חש חרדה, ו'איזה חיץ משונה הנוצר ביני לבין כל עולה חדש הבא לארץ-ישראל [...] גם ששה חברי הוועד הפועל של ההסתדרות [...] לא יכלו למצוא שפה משותפת עם יהודים אלה'. מיעוטם של הפליטים שפגש נראו לו 'אנשים אשר אבד להם צלם האלוהים'. הם אכולי דמורליזציה, הם מוכנים לכל; לגנוב, לגזול, אין אלוהים בלבם. הם אבודים לא רק לארץ-ישראל, הם אבודים לחברה האנושית בכלל'. אלה שיצאו שלמים בגוף ובנפש ועשויים להיקלט ולתרום לציבור – הם מיעוט מזערי. אך הרוב היה בעיניו ההפך מן

3. דברי שז"ר ראו: בכנס ההסתדרות ב 5-7 במאי 1943, כרך 68, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות. דברי גלילי ראו: 'הנוער נוכח שואת הגולה', בתוך: דברי חברים בכינוס ב 15 בינואר 1943, חמ"ד, חש"ד, עמ' 37. דברי ברל כצנלסון ראו: כתבים, תל-אביב תש"י, כרך יב, עמ' 223. דברי קובנר בכנס הפלמ"ח במודיעין, באוקטובר 1945: משמר, 7, 14, 21 בדצמבר 1945, ואחר כך כונסו בתוך: על הגשר הצר, תל-אביב 1981, תחת הכותרת 'הנס בחלון', עמ' 43.

4. יש לדייק ולומר שדיונים בשאלות אלה התקיימו בוועד הצלה, שהוקם בינואר 1943, אך לא היו אלה דיונים מקיפים ולא היה להם המשך במוסדות האחרים של היישוב.

הילד שאליו התפללה הציונות: 'רובם של הפליטים הם אנשים שרוחם נשברה עליהם, מיואשים [...] והם שמעמידים אותנו לפני בעייה חמורה מאד. איך לגשת לעולה החדש הזה? לפי כל השיטות שסיגלנו לעצמנו בעבר לא היינו מסכימים לאשר אותם לעליה'.⁵ דובקין עוד הוסיף והכביד על תחזית קודרת זו באומרו שיש לזכור, כי פליטים אלה, עם כל הכבוד לסבלם, לא עברו את 'אותן הזוועות העוברות עכשו על רבבות יהודים אחרים באירופה', ובמלים אחרות – שמי שיישאר בחיים אחרי אותן הזוועות יהיו בוודאי עוד יותר שבורים ועוד יותר רחוקים מן האידאל האנושי שסיגלה לה הציונות. חודשים ספורים לאחר שובו של דובקין ולאחר שאמר את הדברים שלעיל וגם האריך בתיאורן של טרגדיות שגוללו לפניו האנשים שפגש, פורסמה הכרזתה הרשמית של הנהלת הסוכנות בדבר קיומה של השמדה שיטתית של יהודים באירופה.⁶ ובכל זאת לא נערך, כאמור, דיון מקיף בשאלות שעלו מדבריו. והזמן הקצר שבין הכרזת הסוכנות לבין אפריל 1943 עמד בסימנה של התקווה שהפנייה לבעלות הברית תביא להצלה בקנה מידה גדול, שאין לה קשר לשאלות של סינון ובחירה וגם לא לעלייה ארצה בכלל.

יחזק גרינבוים, ממנהיגי הציוניים המובהקים של יהדות פולין בין המלחמות, עלה ארצה ב 1933. כאשר הגיעו ארצה הידיעות על רצח יהודי אירופה, לא חשך גרינבוים את שבתו מן היהדות שאותה הנהיג: בתחילת 1943 אמר שהיהודים בגולה העדיפו חיי 'כלב מוכה על מות כבוד', ושהוא חש 'רגשי חרפה צורבת' משום שיהודים חיכו 'מתוך מנוחה, מתוך איוו אדישות איומה, ולא נמצא אף מנהיג שיעורר אותם למת מתוך התגוננות', וחלילה לנו להידמות ליהודי גרמניה ופולין.⁷ הוא גם הבהיר ברבים מניין באה להם התנהגות זו: 'וזהו קללת הגלות האיומה ביותר, זוהי עצם מהותה: אבדן כושר ההתגוננות, התגברות הרצון לחיות בכל התנאים, לקיים חיים ריקים מכל, חיי עבדות ושפלות מבוזים. התגברות על הגלות אינה רק ביציאה ממנה ובבניין המולדת. בן הגלות [...] אין בכוחו לכבוש לו חיי חרות במולדת, שביסודם מונחת הנכונות להקריב את החיים לשם הגנה עליהם'.⁸ גרינבוים אינו תופס כלל באותו

5. ראו: דברי דובקין בישיבת מרכז מפא"י, ב 2 במאי 1942, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), תיק 23/42.

6. את הודעתה הרשמית של הנהלת הסוכנות ראו בכל עיתוני היישוב ב 23 בנובמבר 1942. על השאלה מדוע נקב דובקין במספר רבבות, ראו: ד' פורת, 'מקומה של יהדות אירופה בתכניתיה של התנועה הציונית במלחמת העולם השנייה ואחריה', בתוך: שארית הפליטה 1944–1948: השיקום והמאבק הפוליטי, ירושלים תשנ"א, עמ' 259–275.

7. ראו: דברי גרינבוים בישיבת הוועד הפועל הציוני ב 18 בינואר 1943, אצ"מ, תיק S25/295. את נאומו בנושא השואה ראו: בימי חורבן ושואה, ירושלים תש"ו.

8. 'מחורבן לחורבן', בתוך: כנסת לזכר ביאליק, תל-אביב תש"ג, עמ' 40 ואילך.

רגע מה עבר ועובר על יהודי פולין וגרמניה. אין לו מושג מהו באמת רצון חיים בכל התנאים. ולא זו בלבד, אלא שהוא מפליג הרבה מעבר להשקפות המקובלות של שלילת הגולה, לפיהן העלייה ארצה תעצב מחדש את העולה. סבור הוא ש'בן הגולה', כדבריו, אינו מסוגל לחיות חיי חירות במולדת, שמהותם היכולת להקריב את החיים לשם השגת אותה החירות. התבטאות כזו היא עלבון צורב לאותם ניצולים משארית הפליטה שעלו ארצה, הצטרפו לגח"ל ולחטיבות השונות, ולחמו במלחמת השחרור ולאחריה.⁹ והלא רובו המכריע של היישוב היה מורכב מ'בני הגולה', כולל גרינבוים עצמו, שהרי אחוז ילידי הארץ ביישוב הוסיף להיות נמוך עד לשנות השישים.¹⁰

דבריו נבעו מן ההנחה שכך התנהגה יהדות פולין, בה השקיע שנות עמל בטיפוח האלמנטים הלאומיים והציוניים; אולי מרגשי אשמה על שנטש את אירופה בדיוק כאשר עלו הנאצים לשלטון בגרמניה; ואולי בשל היותו חדש בארץ יחסית למנהיגים שעלו בעלייה השנייה, וסבור היה שהוא עוד חייב בהוכחת דבקות ציונית. הוא עדיין לא ידע שבנו אליעזר היה ממש באותו זמן קאפו בבוכנוואלד. בגרינבוים התקיימו דבריו של קובנר, שהלוואי ולא יבינו בארץ מהו שאירע באירופה, כי הבנה כזו מכבידה מאד על מי שהגיע אליה. ואולם, באותה שעה ממש, בינואר 1943, בה נאם גרינבוים בוועד הפועל הציוני נאום חוצב להבות המוקיע את יהדות פולין – הוקם גם ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית והוא התמנה ליושב הראש שלו. היה זה גרינבוים שהתנגד, כיושב ראש הוועד, באופן נחרץ לקביעת 'קריטריון ציוני' להצלה, באותה עקביות בה התנגד, מפרוץ המלחמה ועד סוף 1942, להפעלת 'המפתח' הידוע – חלוקת כסף, רשיונות עלייה וחבילות, בעיקר לציונים בפולין, על פי מפתח מפלגתי. 'ואני מוכרח להדגיש שבשולחן זה לא ראינו את ההפליה', וועד ההצלה עשה 'כל מה שאפשר היה לעשות', אמרו בהוקרה בנימין מינץ ויצחק-מאיר לוין, שני נציגיה של אגודת ישראל בוועד ההצלה.¹¹ מחמאה זו של שני נציגיה של אגודת ישראל בוועד ההצלה שהופנתה לגרינבוים, החילוני הקיצוני, ולוועד, שאליו הצטרפו בעיקר משום שרצו להציל את אנשיהם, אינה דבר קל ערך: הוועד היווה קואליציה של הנהלת הסוכנות, הרביזיוניסטים ואגודת

9. על הגח"ל ראו: יעקב מרקוביצקי, גחלת לוחמת: גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות, תל-אביב 1995.

10. נתונים על הילודה והעלייה, ועל היישוב בארץ על כל היבטיו, מאז הקמת הסוכנות היהודית, ראו: א' גרץ (עורך), ספר-יד סטטיסטי של ארץ-ישראל, ירושלים 1947.

11. ראו: ישיבות ועד ההצלה ב 14, וב 28 ביולי 1944, אצ"מ, S26/1238. על הקמת ועד הארבעה שפעל מפרוץ המלחמה ועד הקמת ועד ההצלה, עמדת גרינבוים, והרכב ועד ההצלה ראו: פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 27, ופרקים שלישי ורביעי.

ישראל, והוא אכן קיבל באותו ינואר החלטה שאין מפלים שום סיעה, כי אם מצילים את כלל ישראל.

באותם חודשים, שבין שלהי 1942 עד אפריל 1943, בן-גוריון ועמו יתר חברי הנהלת הסוכנות סברו שבעלות הברית אכן תסייענה להצלה, שוגרו פניות לממשלות, פרלמנטים, אישים, הצלב האדום, הסוכייט העליון, הנשיא רוזבלט ורבים אחרים, על מנת שיאיימו בעונש על גרמניה ומשתפי הפעולה עמה; יעודדו את האוכלוסייה המקומית להושיט עזרה, יאפשרו יציאה לארצות נטרליות, כאשר הכלכלה וההעברה תהיינה על חשבון הסוכנות והארגונים היהודיים; לעשות להקמתו של מוסד בינלאומי להצלת יהודים, או לכל הפחות להצלתם של מאות אלפי הילדים; שתבצע תכנית חליפין, ועוד כהנה שורה של הצעות ותכניות. בחודשים אלה לא דובר כלל על השאלה מי זכאי שיצילו אותו, או את מי כדאי לציננות להציל; הכוונה הייתה להצלה כוללת ובקנה המידה הרחב ביותר שהתנאים יאפשרו – אם בעלות הברית תקדשנה לכך את המאמץ הראוי. באותה עת נעשתה לראשונה הפרדה לשני סוגים של הצלה: זו שתכליתה העלאת אנשים ארצה, הצלה העולה בקנה אחד עם צורכי הציננות, עם הגדלת מספר היהודים בארץ ועם רצונם של יהודים להימלט מאירופה; והסוג השני: הצלה לשמה, לכל מקום שהוא, כמעשה שהישוב צריך לעשותו בתוקף היותו החלוץ לפני המחנה, הזרם היחיד בעם היהודי שנראה כמציע פתרון סביר, ורואה עצמו כבעל מחויבות לעם כולו. ניתן לסכם שלב ראשון זה, שבין שלהי 1942 לבין אביב 1943, שבאותם חודשים לא נידונה עדיין השאלה את מי להציל, עקב התקווה להצלה כוללת.

ואולם, התקווה לא ארכה זמן רב. תוצאותיה המאכזבות של ועידת ברמודה, שנערכה באפריל 1943, הבהירו להנהגת היישוב שהצלת יהודים על ידי הוצאתם מאירופה או בכל דרך אחרת אינה עומדת במקום גבוה בסולם עדיפויותיהן של בעלות הברית.¹² בינתיים חלפו חודשים יקרים שבמהלכם המשיכו ונהרגו יהודים, אם כי מספרם או מספר הניצולים הצפוי לא היה ידוע כלל בארץ. יעיד על כך המספר הכללי מאד שנקב דובקין – 'רכבות יהודים'.

בעקבות ועידת ברמודה כתב אפולינרי הרטגלס, מזכירו המדיני של ועד ההצלה, תזכיר בענייני עזרה והצלה שנועד 'לגורמים ציוניים בלבד': מליונים יושמדו, כתב הרטגלס, ליישוב אין אמצעים ודרכים להצילם, ובעלות הברית אינן רוצות ואולי אינן יכולות להצילם. במאמצים אדירים אולי יציל היישוב כמה עשרות אלפים. ואם כך – את מי להציל? רק כאשר נואשו וחדלו לדבר על

12. ועידת ברמודה נפתחה ב 19 באפריל 1943, בהשתתפות נציגים מבריטניה ומארה"ב, שיזמו את הוועידה, ולמעשה סוכם ביניהן מראש ששתייהן עשו כבר כמיטב יכולתן בשאלת הפליטים, ולכן יישארו 'הספר הלבן' ומדיניות הקוטרות של ארה"ב בתוקפם.

אפשרות של הצלה כוללת – נכנס ממד הבחירה והזכאות לתמונה: אם זהו המצב, שאל הרטגלס את עצמו ואת הגורמים הציוניים להם נועד התזכיר, 'האיץ לתת לפעולה זו אופי ציוני לאומי ולהשתדל להציל, בראש ובראשונה, את אלה, שיכולים להביא תועלת לארץ-ישראל וליהדות? אני מבין שהעמדת השאלה בצורה זו יש בה משום אכזריות, אולם לדאבוני, עלינו [...] להציל בראש ובראשונה ילדים, כי הם מהווים חומר הטוב ביותר לישוב. יש להציל את הנוער החלוצי, אולם, את החלק הזה שעבר את ההכשרה ושמסוגל מבחינה רוחנית לעבודה ציונית. יש להציל את העסקנים הציוניים, הואיל ולהם מגיע משהו מהתנועה הציונית בעד עבודתם; אלה יהיו מסוגלים לסלוח הרבה לישוב הנוכחי, להבין אותו ואולי גם לתת לו עוד משהו מעבודתם'.¹³

הצלה ללא אבחנה יכלה לדעתו לגרום רק נזק, וכבר הגיעו מטהרן ומקומות אחרים אנשים ללא יחס לארץ ולציונות ולערכיהן, הבורחים מעבודה ומחפשים חיים נוחים על חשבון המוסדות ומלשינים באזני נציגים פולניים ואנגליים בארץ; ומי יודע אם אחרי המלחמה לא ישוּבו לגולה, ויוציאו את דיבת הארץ רעה למרות שהצילה אותם. בכך תמך הרטגלס בתיאור שמסר דובקין שנה לפני כן ביחס לפליטים, תיאור שעיקרו – מי שאינם ציונים אינם מתאימים לארץ, שהרי הם אנשים הדואגים לעצמם ולא לעמם. הוא גם השלים את דבריו הקשים של שאול מאירוב, שהזהיר את חברי מרכז מפא"י לאחר שביקר בטהרן, ושב ארצה זמן קצר אחרי שהרטגלס כתב את תזכירו: 'האנשים שבאו משם [מפולין לטהרן] הם אחרים [...] אחרים לגמרי [...] כמושגיהם על המוסר והיחסים בין איש לרעהו, בין איש לאישה [...] המלשינות נפוצה ביניהם [...] המסחר מתנהל בכל מה שאפשר, הילדים מוכרים וקונים דולרים, ההשחתה היא נוראה'. גם חלק משליחי היישוב בקושטא ובז'נבה סבר ש'חובתנו הקדושה בתור תנועה' להילחם קודם כל על הצלת חבריה, ובעיקר את הצלת חניכיהם, ולא הסכימו שיצילו 'איזה יידענעס', כפי שהגדיר זאת מרדכי טננבוים-תמרוף, או 'סתם יהודים ויהודיות, ולא אנשים שיש להם זכויות בציונות'.¹⁴ יש לזכור כי הביטוי 'סתם יהודים' לא שיקף זלזול בהם, אלא התייחס ליהודים שאינם משויכים פוליטית. ועם זאת ברור שהדברים מבטאים את התחושה של ציונים שהם-הם נושאי הערכים, אנשים המתעלים מעל צורכיהם האישיים לטובת הכלל.

13. 'הערות בדבר עזרה והצלה' 24 באפריל 1943 (מִיָּד לאחר סיומה של ועידת ברמודה) אצ"מ, תיק S. 26/1232.

14. מאירוב בישיבת מרכז מפא"י ב 3 במאי 1943, אמ"ע, תיק 23/43; מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה, בית לוחמי הגטאות תש"ח, עמ' 39, 41; זכויות בציונות: ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, ב 11 בפברואר 1943, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות (להלן: אהו"פ), תיק 5/30.

תזכירו של האטגלס לא גרר ויכוח, אולם, בעקבותיו הוסכם, הן בהנהלת הסוכנות והן בוועד ההצלה, על מספר עקרונות בסיסיים, שלפיהם ייקבע את מי להציל כאשר אין אפשרות להציל אלא מעטים: קודם כל ילדים, בבחינת כורח אנושי ומוסרי שאין עליו עוררין. כמו כן נעשו מאמצים גדולים להציל פעילים ותיקים ואנשי תנועות, ורשימות שמיות הוגשו לאישורה של ממשלת המנדט כדי שיקבלו רשיונות עלייה כמבוגרים המלווים את הילדים. ועד ההצלה הגיע להסכם על תשע האשרות לשבוע, שהעניקה תורכיה מתחילת 1943 לכל אחת מארבע המדינות הגרורות – סלובקיה, בולגריה, רומניה והונגריה. על מנת שהלעג לרש לא יהיה כה בוטה – נעשו מאמצים גדולים לשכנע את ממשלת תורכיה ש 36 אשרות אלה תשמשנה כל אחת למשפחה או אפילו לקבוצה. האשרות חולקו כך: אחת לאגודת ישראל, אחת לרביזיוניסטים והיתר לתנועות שבהסתדרות הציונית. הקריטריונים לפיהם נבנו ההסכמים היו, אם כן, ילדים ונוער – ראשונים; אחרים – פליטים מפולין שהגיעו לסלובקיה ולהונגריה והיו אמורים לקבל אשרות ללא מפתח מפלגתי, שכן, התייסרו בפולין ובדרך ממנה יותר מיהודי הבלקן, ואשר כפליטים מעמדם היה רופף ביותר. אין ספק שקביעת סדר עדיפות זה הושפעה גם מן הקשר המיוחד שהיה בין היישוב לבין יהדות פולין והתנועה הציונית שם. ולבסוף – חלוצים ועסקנים לפי תנועותיהם ולפי מפתח מפלגתי, ומתוכם 6%-8% לאגודת ישראל, ואותה המכסה לרביזיוניסטים.¹⁵ אפשר אפוא לסכם שלב זה שעיקרו חודשי האביב של שנת 1943, ולומר שאלה היו סדרי העדיפויות כאשר אפשרויות ההצלה היו מצומצמות.

ואולם, במהלך המחצית השנייה של 1943 התברר שמערכת מורכבת של קשיים מונעת כל יישום של החלטות שהתקבלו בארץ, וזאת בלא כל קשר למידת שלילת הגולה שבהן, או לסולם העדיפויות הציוני: המציאות היא שקבעה ולא העקרונות. ראשית, התברר שמה שנחשב בארץ, באופן טבעי כמעט, להצלה, דהיינו, הוצאת אנשים מאירופה הכבושה לעולם החופשי, אם באופן ישיר או דרך הארצות הגרורות, הרי שהתברר שהצלה מעין זו הייתה כמעט בלתי אפשרית. ההצלה באותם תנאים הסתכמה בהעברת אמצעים לתוך שטחי הכיבוש כדי להחיות בהם את הנפש ולקיימה בחיים: חבילות מזון ותרופות, תעודות, בלדרים-קשרים שיעבירו אנשים מארץ מסוכנת לאחרת שהסכנה בה פחותה, כתובות להתקשר אליהן או להסתתר בהן, ובעיקר כסף למימון כל אלה. שינוי זה בהבנת המציאות הכתיב שינוי מקביל בדרכי הפעולה.

15. על ההסכמים ראו: אהוד אבריאלי מקושטא לדובקין ב 22 במרץ 1944, אצ"מ, תיק S26/832; ישיבות הנהלת הסוכנות ב 26 במרץ 1944 וב 16 ביולי 1944, שם; חיים ברלס מקושטא לגרינבוים ב 12 באוגוסט 1944, שם, תיק S26/1232.

שנית, בשנת 1943, שבה פעלו כל ששת מחנות ההשמדה, ומערכת שלמה העבירה מיליוני אנשים, יהודים ולא-יהודים בעבודת פרך, הגטאות הצטמקו והלכו, ופליטים נעו בין גבולות, אי אפשר היה כבר לאתר אדם כלשהו בכתובתו המקורית. באופן אישי כבר אי אפשר היה להעביר דבר. את הכספים והחבילות והתעודות, כאשר כבר נמצאה דרך להעבירם צריך היה לנסות להעביר באופן קבוצתי, או לאדם מהימן על מנת שיחלקם.

אי לכך, התקבלה בארץ (בסתיו 1943) החלטה עקרונית, קרובה למחשבה ששררה בתחילת השנה, לפני ועידת ברמודה: לשלוח עזרה לכל יהודי מבלי להפלות איש מטעמי השקפה או השתייכות מפלגתית, שהרי עצם האפשרות להעביר סיוע היה אז בבחינת הישג מבלי להתנות לידי מי יגיע. הבלדרים שהעבירו כספים, תעודות ודואר, כמו גם פעילי ההברחה בגבולות, קיבלו הוראה ברורה מן השליחים בקושטא: 'תקח כל יהודי באשר הוא יהודי, תקח כל ילד יהודי; מי יכול בפולין זו להבחין ולהבדיל בין אח, ציוני, איש התנועה או יהודי סתם'.¹⁶ במקביל להחלטה זו נמשכו הניסיונות להגיש עזרה לחברים ולפעילים לשעבר, הן מתוך הרגשת חובה כלפיהם, והן משום שהייתה מעט יותר אפשרות להגיע אל מי שנשארו בקשר תנועתי כלשהו, או הצליחו להישאר בקבוצות.

כיוון שבשלב שלישי זה חזרו וסיכמו שלא תהיה הבחנה בין יהודים, וכל מי שאפשר להוציאו או לסייע לו במקומו – יזכה לאותה מידה של עזרה, התרחש בפועל ההפך ממה שביקש הרטגלס ליישם: לקראת סוף 1943 התברר שמכלל 850 נפש שהגיעו ארצה בדרך היבשה, ובייחוד בין אלה שהגיעו דרך קושטא על סמך תשע האשרות השבועיות שנתנה תורכיה – היה אחוז גבוה של אנשי אגודת ישראל, שלפני המלחמה ניהלה מאבק נחרץ נגד הציונות; בעלי ממון, שמימיהם לא חלמו על עלייה ארצה, ואף 'שונאי ציון' ממש, כהגדרתם של חברי תנועות חלוציות שנשארו מאחור. מאלה האחרונים לא הגיע איש, למרות ההסכם המפורש על חלוקת האשרות. בשל הרצון, המובן מאליו בארץ, להצילם – נשלחה הוראה מפורשת מאליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, לקושטא ולאירופה, שלא לעכב עליית חלוצים בשל העדר תשלום עבורם.¹⁷ הרכב זה של המגיעים ארצה, לאחר שנה של מאמצים, עורר ויכוח נוקב, ראשון מסוגו מאז סוף 1942, כאשר החלו ניסיונות ותכניות ההצלה. הוויכוח התנהל באחדים ממוסדות

16. דברי וניה פומרנץ (אח"כ זאב הררי) במרכז מפא"י ב 24 באוגוסט 1943, אמ"ע, תיק 24/43; מכתב ממשש דקס על קבלת ההוראה בברטיסלבה, ב 13 ביולי 1943 (נמצא ברשותי ד"פ), תיק לנדאו. ד"ר מנחם לנדאו היה חבר מליאת ועד ההצלה.

17. הוראת קפלן ראו: ישיבת הנהלת הסוכנות, ב 30 באפריל 1944, אצ"מ; ומאירוב על קבלתה בקושטא, ב 19 באפריל 1944, במזכירות הוועה"פ של ההסתדרות, האוה"פ, 8/73.

היישוב – בוועד ההצלה, בהנהלת הסוכנות, במרכז מפא"י ובתוך ארגוני העולים השונים. בישיבה של ועד ההצלה טען משה שפירא, חבר הנהלת הסוכנות מטעם המזרחי, שאגודת ישראל מצליחה להציל מאות נפשות, בעוד שאף עסקן ציוני אחד לא ניצל עד אז. בנימין מינץ, נציג אגודת ישראל בוועד ההצלה, טען לעומתו, שמכל השותפים להסכם חלוקת האשרות – אנשי האגודה הם המקופחים ביותר. בימין טענו שהשמאל, באמצעות נציגיו בקושטא, דואג רק לאנשיו, ובשמאל – שהרביזיוניסטים אוספים כסף לאנשיהם בלבד, למימון העלאתם ארצה. הטענות ההדדיות לא פסחו גם על השליחים בקושטא: חיים ברלס נפגע עמוקות מתלונתו של דני שינד, שליח המוסד לעליה ב' בקושטא, שהוא, ברלס, אשם במצב, מפני שהוא 'מחלק את הרשימות [...] לעשירים ובעלי פרוטקציה בלבד, ולא לציונים'.¹⁸ עולי הונגריה בארץ טענו שמהונגריה ניצלו עד אז רק רביזיוניסטים ואגודאים, ואף לא אחד מן ההסדרות הציניות, ואין זה פלא: למרות כל פניותיהם של עולי הונגריה עוד לא נכלל נציג משלהם בוועד ההצלה או במשלחת בקושטא, ורק פולנים מנהלים את עבודת ההצלה 'מפני שעצם העובדה שמישהו נולד בפולניה מכשירה אותו להכל'.¹⁹ גם עולי בולגריה באו בטענה דומה, אם כי בניסוח מתון יותר. יש לומר כי הצדק היה עמם: ישיבות ועד ההצלה אפילו נוהלו בפולנית.

לקראת סוף אוגוסט 1943, נערך דיון קשה במרכז מפא"י לרגל בואו של דני שינד מקושטא; יוסף שפרינצק טען ש'אם יצאו שבע משפחות ראשונות מאגודת ישראל דווקא – לא צריך לקרוע קריעה'. בכך הביע את תמיכתו בהצלה ללא הבחנה, וגם הטה את הדיון מן השאלה את מי ראוי להציל, להנחה שאין זה משנה כבר מי יינצל, ובלבד שיינצלו יהודים – ויגיעו ארצה. ואילו מלך נוישטט ענה לו במרירות: 'אין אתה יכול להגיד שצריך להבדיל, וכוונתו בין יהודי זה לאחר על סמך השתייכותו הפוליטית או גילו. עצם האמירה הזו, ומה גם באותה תקופה, שאפשר או אפילו צריך להבחין בין יהודים, היה קשה לבטאה. ואף-על-פי-כן, המשיך נוישטט, 'יש יהודים ויש יהודים'. כיוון שהנסיבות אינן מאפשרות יותר להציל את מי שמחפשים אחריו 'מצילים את היהודי הראשון שפוגשים בו ברחוב. מי הוא? הוא יהודי, אך לא היהודי שאנו מחפשים אחריו'. מי שחיכו להם בארץ, בייחוד בהנהגת המפלגות הציניות, היו חברי הנהגות תנועות הנוער הקשורות במפלגות אלה, כמו אנטק וצביה, אליעזר גלר ופרומקה, טוסייה ושושו. אלה דחו את ההצעות להצילם, ונשארו עם חניכיהם או קהילותיהם. נוישטט היה מוכן להסכים שבמקום נוער מופלא זה שהעדיף את אחריותו לעמו

18. ברלס לשינד ב 9 ביוני 1943, ובייחוד ב 25 בו; ולקפלן ב 19 בנובמבר, 1943, אצ"מ, S46/536.

19. ד"ר חיים וייסבורג בשם עולי הונגריה לגרינבוים ב 7 בפברואר 1944, אצ"מ, תיק S26/1251.

ולתנועתו על פני חייו הוא, היו מגיעים לפחות נוער צעיר יותר ופעילי מפלגות ותנועות. אבל במקומם באים שונאי ציון ובעלי הון שלא עשו דבר מימיהם למען הארץ.²⁰

שינד הוסיף וחיזק את דברי נוישטט, ששיקפו את נקודת ראותם של הציונים בארץ בדיווח וניתוח נקודת הראות הזועמת של הציונים באירופה. עמדה זו הובעה ללא כחל ושרק במכתבים ובמברקים שהגיעו ארצה: 'הרגשתי את עצמי כאילו ירקו בפני' כתב משה דקס, איש 'החלוץ' מברטיסלבה. כיצד זה יתכן שהגיעו ארצה אנשים 'אשר לא מכירים אותם', או שונאי ציון מוגדרים לצורך עלייתם כציונים ותיקים, ואילו חברי התנועות, המסכנים את עצמם יום-יום, והם ציונים נאמנים זה שנים, לא זכו אפילו לרשיון עלייה אחד, 'אנו שואלים את עצמנו ואתכם: מה זה?!'²¹ כדי להסיר ספקות נקב דקס בשמו של 'השונא ציון שטרנפלד', והוסיף: 'טוב אם הוא מוצל, אם הוא ברשימה של עולים, אבל לתת לו שם "ציוני ותיק" – זאת חרפה ובושה לנו ולכל ההסתדרות הציונית'. שינד, שהביא עמו מכתבים מאירופה, התייחס גם למשמעות התלונות הקשות שבמכתבים אלה: האורתודוקסים, כלומר, אנשי אגודת ישראל, הם הראשונים בתור, ואחריהם ציונים ותיקים; הווה אומר, תנועות הנוער היו המקופחות ביותר. ופירושו של דבר, שציונים, בין ותיקים ובין חברי תנועות נוער, עלולים לאבד, כתוצאה מקיפוח פוגע זה, את מסירותם לציונות ואת נכונותם להיאבק למענה בעת המלחמה ולאחריה. שינד לא חס על שומעיו בעניין זה, ותיאר בהרחבה את העובדה שבקהילות שעדיין נותרו לפליטה, ובפרט בבלקן, שררו בנוסף לחששות מפני קשיי הדרך ארצה, גם הסתייגויות מן הציונות כפתרון ליהודים בכלל. במרכז מפא"י חששו שאם פרשת רשיונות העלייה תאכזב את המנהיגות הציונית שנותרה בגולה ותחליש את נכונותה לפעול – תהיה זו מכה נוספת לסיכויי הציונות.

בעקבות מסכת הוויכוחים והתלונות ההדדיות נערכו בירורים המשקפים בחריפות יתרה את המסקנה, שלא היה כל קשר בין ההחלטות בארץ לבין ביצוען בשטח. התברר שלא בארץ, אלא בבוקרשט, סופיה וברטיסלבה, נפלה ההחלטה מי יעלה: שם נערך מאבק קשה, בעיקר בין החוגים הדתיים, כולל המזרחי, (משה קראוס, מנהל המשרד הארץ-ישראלי בבודפשט נמנה עליו), לבין תנועות הנוער. יש לזכור שהמשרד בבודפשט, בירת הונגריה שהייתה עדיין עצמאית, מילא את מקומם של המשרדים הארץ-ישראליים שנסגרו בוורשה,

20. ישיבת מרכז מפא"י ב 24 באוגוסט, 1943, אמ"ע, תיק 24/43. הכוונה כמובן ליצחק צוקרמן, צביה לובטקין, פרומקה פלוטניצקה, כולם מדרור החלוץ, לאליעזר גלר מגורדוניה, לטוסייה אלטמן מן השומר הצעיר, ולשושו סימון, איש החלוץ בהולנד.

21. משה דקס מברטיסלבה ב 21 באוקטובר 1943, אצ"מ, תיק לנדאו.

ברלין, פראג וזגרב, והפך למשרד החשוב ביותר. על מנת שהפיקוח על הנעשה במשרד הארץ-ישראלי בבודפשט יעבור להנהלת ההסתדרות הציונית בהונגריה, מינו להם מן הארץ ועדים, מזכירים ומרכזים. כבר בראשית 1943 הועברו הוראותיהן של מחלקות הסוכנות בירושלים – ובהן מחלקת העלייה, להונגריה, באמצעות השליחים בקושטא, ואף-על-פי-כן התברר שדבר לא השתנה בבודפשט: האורתודוקסים 'נלחמים לחיים ולמוות נגדנו' סיפר פעיל ציוני שהגיע ארצה. 'גם כשהם מגיעים לקושטא הם משחדים את הרשויות התורכיות, יוצרים בריתות והסכמים עם הרביזיוניסטים ופונים אתם לג'וינט ולנציגים של בעלות הברית; מן הארץ מסייעים להם, ואנשיהם שולחים רשימות שמחוך לרשימה של הסוכנות, אל הצירות הבריטית באנקרה ומקדימים את הרשימות שבהן שמות הפעילים הציוניים. רשימות אלה, של הציונים הוותיקים, חוברו בארץ על פי מפתח מפלגתי. עולים שהגיעו ארצה לפני המלחמה והכירו את הפעילים הוותיקים בארצות השונות, סייעו בהכנת הרשימות, והוציאו מתוכן תוך כדי כך את שמותיהם של חברי תנועות הנוער'.²²

כתוצאה מכל הבריורים שנערכו הוחלט לנסות ולקבוע אדם נוסף שיפעל לצד קראוס במשרד בבודפשט, ויאזן את החלטותיו; לתבוע מנציגי מחלקת העלייה בקושטא, וקודם כל, מברלס, לגלות זריזות לא פחותה משל נציג אגודת ישראל בהגשת הרשימות לצירות הבריטית; לחבר רשימות חדשות ולברוק מחדש את ההסכמים. הפעם הוחלט ש 60% מן הבאים יהיו חלוצים לפי תנועותיהם כדי לאזן במידת מה את העוול הקודם; אחריהם יגיעו, ללא מפתח מפלגתי, פליטים מפולין ומשטחי כיבוש מובהקים אחרים, שהצליחו להגיע לסלובקיה ולהונגריה; אחריהם עסקנים ציוניים, שוב לפי מפתח; ו 6% יהיו לאגודת ישראל, ברשימות החלוצים וגם ברשימות העסקנים.²³ שלב שלישי זה, שבין מחציתה לסופה של 1943, העלה בכל חריפותה את השאלה, האם ההחלטה להעלות כל מי שאפשר להצילו הייתה מוצדקת לנוכח התוצאות.

השלב הרביעי החל באביב 1944, עם התחדשות עלייה ב', שנפסקה בעקבות טביעת "סטרומה" בפברואר 1942. שוב ניעורה תקווה להצלתם ולהעלאתם של רבים, לפחות רבים יותר מאשר ב 1943 (850 נפש בלבד!) ולבואם של חברים רבים יותר מתנועות הנוער. אולם, כבר באביב 1944 התברר שההתקוממות בגטאות הותירו מעט מאד מהם בחיים; כל אחד מהניצולים היה עולם ומלואו

22. נוישטט במזכירות מפא"י ב 15 בדצמבר 1943, אמ"ע, תיק 24/43, ויוסף קורניאנסקי במרכז מפא"י ב 2 בפברואר 1944, אמ"ע, תיק 23/44; ראו גם: מנחם ברר, שליחיות עצובת, תל-אביב תשל"ח, ויוסף קורניאנסקי, בשליחות חלוצים, בית לוחמי הגיטאות תשל"ט, עמ' 173-177.

23. ראו הערה 15.

לחבריו בארץ, מקור לגאווה ולצער גדול גם יחד. מסכת קשיים חדשה ליוותה שלב זה, כשם שליוותה את קודמו: לסיפורים ביוגרפיים ולניירת הנחוצה לא היה סוף; הקשר הטלפוני בין קושטא לרומניה, ממנה יצאו האניות, נותק חדשות לבקרים, לפעמים לשבועות שלמים, והפעילים ברומניה פעלו בעצם על דעת עצמם, ולקושטא לא הייתה שליטה עליהם. מחלקת העלייה בירושלים הייתה רחוקה מזירת האירועים, והשפעתה יכלה להתקיים רק דרך קושטא. קושי נוסף נבע מבעלי האניות וסוכניהם, שהיו מעונינים בעיקר ברווחים. אנשי עלייה ב' ידעו היטב, שלמרות כל הסיכומים והתשלומים יקחו אלה יהודים שישלמו להם מהצד, והרי באניות היה מספר המקומות מוגבל. הם ידעו גם שינקי פנדליס, שכונה 'השמן', והיה אחד האנשים המרכזיים בהפעלת האניות, היה 'גוי שודד', שיצר לו קשרים נוספים, עם רביזיוניסטים ברומניה, למשל, שנאבקו להשתלט על הרכבת רשימת הנוסעים; 'ובכל זאת' הודה שאול מאירוב, 'מסרנו לו את הדבר בהכרה ברורה זו', מתוך השיקול שעדיפה הצלה כלשהי על פני העדר הצלה.²⁴

ואכן, חלקם של אנשי ארץ-ישראל העובדת בין הבאים החל לגדול: שלישי באינייה ראשונה, ומחצית בשנייה, שהגיעו במרץ ובאפריל. אולם, הרכב זה רחוק היה עדיין מלשקף את ההסכמים. 'לא רק ציונים צריך להציל, אבל לא יכול להיות הפוך [...] אחוז כה גבוה של אנטי-ציונים'. במאי הושארו מאחור 45 חלוצים, רובם חברי השומר-הצעיר, ובמקומם נכנסו בעלי הון. ביולי ניסו הציונים ברומניה להשתלט על בחירת העולים, והצדיקו זאת בנימוק שהוויכוח עם הדתיים הוא 'ריב עולמי, ריב נצחי, ואנו לא נוותר'.²⁵ המאבק ברומניה החרף והלך מאנייה לאנייה, שכן, על הפחד מהגרמנים נוסף הפחד מפני הסובייטים המתקרבים. לא ניתן היה להתערב במאבק זה, לא מקושטא, ובוודאי לא מירושלים.

מאמצע מאי עד אמצע יולי 1944 דנה הנהלת הסוכנות בהצעה שהביא יואל בראנד מהונגריה, ההצעה הידועה בשם 'סחורה תחת דם'. עיקרה היה מתן היתר למיליון יהודים מהונגריה, בולגריה ורומניה לצאת מתחומן, תמורת משאיות, חלקי חילוף ומצרכים, שיסופקו לרשויות ה.ס.ס. בהונגריה. אין זה המקום לדון בהצעה זו שכבר זכתה למחקר ולעיון מעמיקים. ואולם, לענייננו יש לומר, כי אדולף אייכמן התנה את יציאת מיליון היהודים בכך שלא יגיעו ארצה, אלא שייצאו לספרד ולפורטוגל. תנאי זה לא היווה גורם מעכב בשום רגע של המגעים שניהלה הנהלת הסוכנות עם בעלות הברית, וחבריה פעלו מתוך הרגשת

24. מספרי העולים והרכבם ראו ב 19 במאי 1944, אצ"מ, תיק S26/1251; מאירוב במוזכירות הוועה"פ של ההסתדרות ב 19 באפריל 1944, אהוועה"פ, תיק 8/73.

25. שם, שם, וכן דיווח ביישיבת ועד ההצלה ב 14 ביולי 1944, אצ"מ, תיק S26/1238.

הדחיפות שאותה ניסח שרתוק: 'לנו אין ברירה, ואנו מצויים לעשות הכל למען הצל את שארית הפליטה באירופה. אין לנו עוד מה להפסיד. אם לא יוצל המליון האחרון – יושמד'.²⁶ מתוך אותה השקפה, שעיקרה הצלה לשמה, בלי שום קשר לעלייה ארצה, טיפלה הנהלת הסוכנות גם בשתי תכניות שקדמו לזו שהביא בראנד, והן תכנית טרנסניסטרין, להחזרת 70.000 מיהודי בסרביה ובוקובינה שהוגלו אל מעבר לדניסטר; והתכנית שהועלתה בסלובקיה, לשחד את נציגו של אייכמן שם תמורת הפסקת השילוחים למחנות והגשת עזרה מידית למי שכבר נמצאו בהם. ככל מהלך הטיפול בשלוש התכניות היה ברור לחברי הנהלה ששום עלייה ארצה אינה כרוכה בהן.

חידושה של עלייה ב' והוויכוח על הרכב הבאים באניות, התנהלו באביב 1944 במקביל לטיפול בתכנית ה'סחורה תחת דם', ולמעשה באותם חודשים ממש. יש לראות לפיכך את מאמצי ההצלה באותו זמן, ואולי במהלך המלחמה כולה, כמשלבים יחד את הסיכוי, אם אמנם היה כזה, להציל יהודים בקנה מידה גדול ללא כל קשר לציונות או לשלילת הגולה; ובה-בעת להעלות ארצה מספר מצומצם של יהודים, ואשר לגבי מספרם ניטש הוויכוח החרף שפורט לעיל. היו אלה שני קווים מקבילים, ולא קו אחד שקיומו מבטל את השני. התכניות וההצעות להצלה בקנה מידה רחב התבטלו, בזו אחר זו, לא בעקבות החלטת כלשהי של הנהלת הסוכנות, כי-אם בעטם של גורמים שלא הייתה לה שום שליטה עליהם, ולעתים אף לא כל נגיעה בהם. האחרונה שבהן – 'סחורה תחת דם', ירדה מסדר היום לאחר פרסומה על ידי בעלות הברית ב 19 ביולי 1944, ולאחר שכ 430.000 נפש מהונגריה שולחו לאושוויץ.²⁷

בישיבת הנהלת הסוכנות, שנערכה בסוף יולי 1944, הובעה בכל זאת אופטימיות: האדמירל הורטי הודיע על הפסקת השילוחים מהונגריה ועל נכונותו לשחרר את בעלי תעודות החסות השונות, כמו גם את בעלי האישורים על רשיונות העלייה, וילדים מתחת לגיל עשר, שתושג עבורם אשרת כניסה לכל מקום שהוא. בעלי אניות כבר צפו את הרווח המזומן להם מהסעת יהודים, והתחרו זה בזה: לא צריך היה להתחנן בפניהם כמו קודם. כמו כן הגיעה סוף-סוף לתורכיה הוראה ממשרד השר התושב הבריטי למזרח התיכון, הוראה שחיכו להעברתה מקהיר לאיסטנבול במשך לא פחות משמונה חודשים, שכל יהודי המגיע לתורכיה יועבר ארצה. 'אם הדבר הזה יאמת' אמר בן-גוריון, 'אנו צריכים לשקול באמת מהו הרכב העולים'. השיקולים שהעלה בפני חבריו מעידים שוב, שכאשר עמדה על הפרק שאלת הבאתם של מספרים מצומצמים – עלתה מיד במקביל לה השאלה מי יעלה במסגרת זו. 'אין לפנינו הברירה להביא

26. ישיבת הנהלת הסוכנות ב 25 במאי 1944, אצ"מ.

27. Yehuda Bauer, *Jews for sale? 1933-1945, Nazi-Jewish Negotiations*, New Haven 1944 . 27

את כל היהודים משם; אם גם נעשה הכל לא נוכל להוציא מליון יהודים, נעלה אלפים ואולי רבבות. זוהי שאלה רצינית את מי אנו נביא, במידה שהברירה הזאת בידינו [...] כמובן, נעלה גם יהודים שנדע עליהם בפירוש שהם יעזבו את ארץ-ישראל כעבור שלושה חודשים, אם תעמוד ברירה שהם ייהרגו שם. אבל אם תעמוד ברירה להביא יהודים שלאחר המלחמה מייד ישובו לרומניה, ובשעה שיהיה כאן יהיה זר ונכרי, או להביא יהודי שיישאר בארץ – אז אנחנו צריכים להביא יהודים שיישאר כאן.²⁸

בן-גוריון המשיך והזהיר את חבריו מפני 'האסון הפוליטי' שיקרה, אם בסוף המלחמה, כשיתחיל היישוב במאבק על עלייה גדולה, תהיה בריחה של יהודים מן הארץ. ולפיכך, יש לדעתו להעלות קודם כל עלייה 'שאנו בטוחים בה בהחלט – זו עליית נוער וילדים. אנו נביא אותם הנה ונחנך אותם ואתם נעשה לאזרחים ארץ-ישראלים'. והם לא יברחו אחרי המלחמה. אחזקתם פשוטה יותר מזו של בוגרים, ואפשר יהיה לגייס כסף מחו"ל לשם כך. וחוצץ מן הילדים, שיובאו מרומניה ומהונגריה – 'הפליטים הפולנים קודמים לכל'. גרינבוים התנגד לדברי בן-גוריון ושב להביע כבדור את דעתו בנושא זה: הוא התנגד לקביעת 'קריטריון ציוני' להצלה, כפי שהתנגד ל'מפתח' קודם לכן, מפני שיהדות העולם לא תקבל בהבנה קריטריון כזה, ותצא נגדו ונגד קובעיו. וברומניה הרי נמצאו כולם במצב קשה מאד: ילדים, פליטים, חלוצים, חרדים. שמוראק תמך בגרינבוים: 'כל זמן שיש סכנת מוות אין לבחור'. בן-גוריון ענה לשניהם בקצרה, ובחריפות שהקצינה את דבריו הקודמים. 'אבל סכנת מוות מרחפת על כולם. ואנו יכולים לקחת מספר X ואם אני אומר: נקח X כזה שיכול להישאר בארץ. פליטי פולין יש לקחת בשורה ראשונה. ותיקים ציוניים – לא. בשביל עתיד הארץ נועד וילדים יותר חשובים'.

בכך נסוג בן-גוריון מקביעתו הקודמת, שיש להעלות כל יהודי, גם זה שידוע מראש באופן ברור שיעזוב את הארץ כעבור זמן קצר, אם 'תעמוד ברירה שהם ייהרגו שם'. שהרי בדברי תשובתו הנחרצים לגרינבוים ולשמוראק אמר אחרת – שסכנת מוות מרחפת על כולם, ואין ברירה אלא לקחת מי שהוא השקעה בטוחה לעתיד הארץ. לא פעם אמר בן-גוריון דבר והיפוכו בזמן השואה,²⁹ אך הפעם הזאת בולטת ביניהן באופן הישיר שבו גילה כנראה את דעתו האמיתית. הוא גם התבטא בצורה נחרצת יותר מאשר הרטגלס, שהציע להציל עסקנים ציוניים ותיקים משום החובה כלפיהם, ואילו בן-גוריון התנגד להצלתם, ולא נימק מדוע. אפשר להבין בעקיפין מדבריו ומדברי גרינבוים באותה ישיבה, 'שגם על

28. ישיבת הנהלת הסוכנות ב 23 ביולי 1944, אצ"מ.

29. על כך ראו: דינה פורת 'בעייה בהיסטוריוגרפיה: יחסו של בן-גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה', משואה, חוב' יט, אפריל 1991, עמ' 154-166.

הציונים הטובים אין לסמוך, שכמה מהעסקנים שעלו ארצה, הכזיבו בהתנהגותם ובדרישותיהם המרובות מהמוסדות, בדיוק כפי שניבא הרטגלס. אולי ראה בהם בן-גוריון את דור המדבר הגלותי, אשר כמוהו כמשה לא צריכים להגיע אליה, בעוד שנוער וילדים שיחונכו בארץ יהיו בבחינת דורו של יהושע. ניתן להסיק מדברי בן-גוריון שהשקפותיו על העלייה ארצה, ועל השאלה מי זכאי לכך, לא השתנו בעקבות השואה, והן עמדו בעינין כפי שהיו בימים שלפני המלחמה: יעלה מי ששלם עם דרכו של היישוב, יכול לתרום לו וללחום אחר כך על הקמת מדינה. בהשקפתו זו התמודדו שני הקווים המקבילים, שנקבעו בהתאם להתפתחות ההבנה של אפשרויות ההצלה: הצלה כוללת ללא שום הבחנות בין יהודים ולא דווקא לארץ, לצד הצלה מוגבלת ארצה, לפי מפתחות וקריטריונים. הייתה כאן הבחנה בין העם היהודי בכללו, הנתון במצוקה ללא תקדים, ואשר ההנהגה הציונית חייבת, כחלוץ לפני המחנה, להירתם ככל יכולתה לעזרתו; לבין מחויבותה לאותו העולה ארצה, ומתחייב להשתלב בבניינה ובמאבקה.

דעתו של בן-גוריון, שלא כמקובל, לא התקבלה, ובוודאי לא אותם דברים חד-משמעיים שאמר בישיבת הנהלת הסוכנות ביולי. לא זו בלבד שגרינבוים ושמוראק התנגדו – ויש לכבד את גרינבוים הן על עמידתו על עקרונותיו, והן על עמידתו מול בן-גוריון שלא הסתיר את יחסו כלפיו – אלא אומצה למעשה עמדה שונה מזו של בן-גוריון עוד קודם לאותה ישיבה: אנשי המוסד לעלייה ב' ידעו שבאניות שהשיגו בכסף רב ובמאמצים רבים יבואו מתנגדים לציונות, או לדרכם שלהם בציונות, והסכימו לכך מראש. גרינבוים שמר על כיבוד ההסכמים שהושגו עם מי שלא היו שייכים להסתדרות הציונית, והם הרביזיוניסטים שפרשו ממנה כבר ב 1935, וכמובן, אגודת ישראל, שחלק מרבניה ניהלו מלחמת חרמה נגד הציונות ואסרו על חסידיהם לעלות ארצה לפני המלחמה. משלחת היישוב בתורכיה, העבירה ארצה כל מי שהגיע לטיפולה, והעניקה לכולם טיפול זהה: לו רצו, יכלו השליחים בקלות לגרום לכך שהשלטונות התורכיים יעכבו או יגרשו קבוצת עולים זו או אחרת. שיקולים אנושיים ויהודיים כלליים, שיקולי תדמיתה של הציונות בעתיד שאחרי המלחמה, כאשר תצטרך להתמודד על תמיכתו של כל יהודי בתכניתה, הביאו להחלטות אלה. 'בנוגע להצלה לא עשינו סלקציה', וכשריחפה סכנת מוות בזמן הנאצים הובאו ארצה גם 'עיוור ומשותק ומשוגע'.³⁰

הרכב הבאים לא הוכרע בסופו של דבר בירושלים, כי אם על-ידי המאבק המר שנוהל בארצות המוצא באירופה, וקודם כול בין דתיים ולא ציונים לבין

30. גרינבוים בהנהלת הסוכנות ב 14 בספטמבר 1944, ושמוראק שם ב 31 בדצמבר 1944, אצ"מ.

ציונים. הראשונים תבעו להצלתם האישית את מימוש עיקרון ההצלה ללא אפליה, ביודעם שהציונות אינה חייבת להם דבר אחר כל שנות מלחמתם בה. עם זאת היטיבו לדעת שהציונות, הרואה את עצמה כבעלת הפתרון היחיד לעם, אינה יכולה להרשות לעצמה להפקירם ולהכריז על הצלת ציונים בלבד. הכרזה כזו כמוה כסלקציה הפוכה – מי יחיה, ולא מי ימות – ובכל זאת סלקציה; ויהודים לא יכלו, ואחת היא מה הייתה השתייכותם הפוליטית, להגיע להחלטה שיש בה דמיון, ולו רחוק, למעשיהם של הגרמנים. ההצלה בשנות השואה הייתה אם כן קודם כל פועל יוצא של התנאים בשטח, אותם קבעה נחישותם של הגרמנים לבצע את 'הפתרון הסופי'. חלק מתנאים אלה נקבעו אף בידי בעלות הברית, האינטרסים השונים שלהן ורצונן להימנע ממה שייראה כמלחמה למען יהודים. בשורה שנייה באה הכפייה שכפו לא-ציונים על הציונים להצילם, וכך הכריחו את היישוב לממש את העקרונות שנקבעו בנוגע להצלה. רק במקום האחרון באות ההחלטות התיאורטיות שנקבעו בארץ, ברוח עקרונות הציונות, ושליטת הגולה ביניהם. למהלך האירועים במלחמה ולהחלטות שהתקבלו בארץ – כמעט לא היו להם קשר אליה. במובן זה שהיא לא הייתה גורם מדרוך או בעל השפעה: השואה הציבה מצב אחר לגמרי מזה שבו צמחה שלילת הגולה. שלילת הגולה עשויה הייתה לסחוף, במליצותיה וברטוריקה שלה, למסקנות שאינן עולות בקנה אחד עם מה שאמנם התרחש. בדיקת מהלך הדברים מעלה שאותה רטוריקה לא ביטלה באמת את מחויבותם הבסיסית של היישוב ומנהיגיו לגולה, גם אם מחויבות זו לוותה ברגשי פטרונות ועליונות, היה בה שילוב של צורכי העם והציונות, ולא הפקרת האחד לטובת האחרת. נהפוך הוא: בשום מקרה לא דובר על הפקרת גורמים כלשהם משום שאינם ראויים, כי-אם על החלטות אכזריות, כמו זו של בן-גוריון, משום שהתנאים שיצרו השואה והמלחמה לא הותירו אפשרות אחרת.